

РАЗВІЦЦЁ МАЎЛЕННЯ ВУЧНЯЎ І СТУПЕНІ АГУЛЬнай СЯРЭДняй АДУКАЦЫі ПРАЗ УЗБАГАЧЭННЕ СЛОЎНІКА

Пянькоўская Ганна Вітольдаўна

УА «Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы»

Праблема развіцця маўлення вучняў І ступені агульнай сярэдняй адукацыі заўсёды была актуальная ў методыцы выкладання. Але ў сучасных умовах, калі ў школу прыходзяць дзеці, якія не проста слаба валодаюць словам, а з бедным слоўнікавым запасам, з лагапедычнымі праблемамі, а ранейшыя метады развіцця маўлення не дастатковыя, каб выправіць гэтыя праблемы, даводзіцца шукаць новыя шляхі іх выпраўлення.

Маўленне дапамагае дзіцяці не толькі мець зносіны, але і пазнаваць свет. Для вучня добрае маўленне – заклад паспяховага навучання і развіцця, магчымасць у поўнай меры існаваць у грамадстве. Развіццё маўленчай дзейнасці – гэта не стыхійны працэс, ён патрабуе пэўнай педагогічнай дапамогі [1, с. 197].

Маўленчая актыўнасць вучняў выяўляецца ў іх таварыскасці, у нябытнасці змушанасці, маўклівасці, боязі казаць. Настаўнік абавязаны «разгаварыць» сваіх вучняў у любых умовах і сітуацыях. Важна развіць у вучню здольнасць добра і правільна выказаць свае думкі, знаходзячы для гэтага дакладныя і вобразныя выразы, навучыць творчаму ўяўленню, асацыяцыйнаму мысленню. Навыкі вуснай і пісьмовай мове фарміруюцца ў дзіцяці пад уплывам многіх фактараў. Вось чаму так важна стварыць умовы для маўленчай дзейнасці дзяцей, для камунікавання, для выразу сваіх думак. Адменную ўвагу неабходна звяртаць на ўзбагачэнне маўлення вучняў рознымі моўнымі сродкамі, на папярэджанне і пераадоленне розных маўленчых памылак.

Развіццё маўлення праводзіцца на аснове сістэмы практыкаванняў, якія паступова ўскладняюцца, што патрабуюць ад вучняў усё большай самастойнасці. Пospех працы залежыць: ад узаемазвязанасці прац, ад іх мэтнасці, ад выканання выразнай паслядоўнасці ва ўжыванні розных відаў сачыненняў, ад сістэматычнай наступнай працы над маўленчымі і стылістычнымі памылкамі, дапушчанымі ў творчых працах дзяцей [2, с. 63].

У навучанні дзяцей маўленню выкарыстоўваецца матэрыял атрыманы з розных крыніц – гэта і ўласны досвед жыцця школьнікаў, і іх назіранні, матэрыял, узяты з кніг, з расказаў настаўніка, таксама розныя карціны, кінастужкі, розныя жанры (аповяданне, апісанне, разважанне).

На ўроках выкарыстоўваецца напісанне сачыненняў-мініяцюр. Пад канец урока дзецям прапануецца напісаць міні-сачыненне па зададзенай тэме. Зачытваецца па жаданні саміх дзяцей адразу ж пасля напісання (тэмы такіх сачыненняў могуць быць зусім рознымі «Таёмныя сляды», «Зімовая раніца», «Досвіткам» і г.д)

Варта адзначыць асобна працу са словамі, бо слоўнікавая работа – гэта не эпізод у працы настаўніка, а адменная частка ўсёй сістэматычнай працы па развіцці маўлення вучняў. Багацце слоўніка – прыкмета высокага развіцця як грамадства ў цэлым, гэтак і кожнага асобнага чалавека. Таму гэтаму віду працы надаецца велізарнае значэнне. Ён складаецца з: узбагачэння удакладнення, актывізацыі слоўніка, знішчэння нелітаратурных слоў.

Вялікую ролю ў развіцці маўлення адыгрывае работа над сказам, якая з'яўляецца асноўным звяном у сістэме практыкаванняў, якія падрыхтоўваюць дзяцей да пісьмовых пераказаў і сачыненняў. Яна вядзецца сістэматычна на працягу усяго часу. Без умення выяўляць асобныя думкі ў сказе і перадаваць іх у лагічнай паслядоўнасці, немагчыма правільнае маўленне [2, с. 125].

Вось толькі некаторыя віды прац над сказам: 1) толькі поўныя адказы на пытанні; 2) пастаноўка вучнямі пытанняў да сказа; 3) ускладненне сказа па пытаннях і без пытанняў; 4) складанне сказаў на тую ці іншую тэму; 5) складанне сказаў па малюнку, па прачытаным тэксце; 6) складанне словазлучэнняў рознага тыпу і іх уключэнне ў сказы; 7) злучэнне 2-3 простых сказаў у адзін просты з аднароднымі членамі ці складаны; 8) перапрацоўка дадзеных сказаў з заменай адных слоў іншымі, з заменай адных граматычных формаў іншымі; 9) аднаўленне дэфармаванага сказу, тэксту.

Развіццю маўлення спрыяюць разнастайныя віды практыкаванняў – гэта дзяленне суцэльнага тэксту на асобныя сказы, складанне складнага тэксту па пытаннях, з дадзеных сказаў, па апорных словах, з дэфармаваных сказаў, складанне аповядання як па зададзеным пачатку, гэтак і па яго канцы.

Слоўнікавая работа з'яўляецца вядучым кірункам у развіцці маўленчай дзейнасці вучняў. Бедны слоўнікавы запас вучня пазбывае яго паспяховай працы. Дакладны шлях да слова – гэта ўзбагачэнне слоўніка. Найлепшая крыніца ўзбагачэння слоўніка – жывое камунікаванне, мова, вусная пісьмовая, літаратура: слова ў тэксце заўсёды як бы высвятляецца семантычна і мастацка. Багацце слоўніка – прыкмета высокага развіцця чалавека.

Ужо з першага класа фарміруюцца ў дзяцей навыкі карыстання слоўнікамі і напрацягу чатырох гадоў навучання ў пачатковай школе прылучаюцца да працы з даведачнай літаратурай.

Якое здзіўленне, радасць спазнання адчуваюць дзеці, калі пракрадаюцца ў слова, выкарыстоўваючы тлумачальны слоўнік, пазнаюць полісемічнасць слоў, простае і пераноснае яго значэнне.

Малодшыя школьнікі амаль не абцяжарваюцца вусна перадаваць змест прачытанага, але абцяжарваюцца расказаць пра свае ўласныя ўражанні ці перажыванні герояў мастацкага твора. Гаворка іх бедная словамі, што завуць і ацаняюць пачуцці, дачыненні людзей. Таму на ўроках беларускай мовы і літаратуры неабходна надаваць шмат увагі з такой лексікай. Без слоўніка і тут не абысціся.

Ва ўдакладненні і ўзбагачэнні актыўнага слоўніка малодшых школьнікаў значэнне сінонімаў велізарнае. Лексічнае багацце мовы ў значнай ступені забяспечваецца яго сінанімікай. Сінанімія ў мове сведчыць пра яго багацце і выразныя магчымасці. Працу над сінонімамі неабходна праводзіць паэтапна: 1) падбор слоў, блізкіх па сэнсе; 2) вылучэнне сінонімаў у тэксце; 3) увядзенне слоў-сінонімаў у кантэкст; 4) выкарыстанне сінонімаў у маўленні.

Для развіцця лагічнага мыслення, лінгвістычнага пачуцця бярэцца тэкст, прапускаюцца ў ім усе прыметнікі, прапануецца ўставіць словы, абіраючы іх з сінанімічнага шэрагу. Гэта заданне ўжываецца ў якасці падрыхтоўкі да напісання звязных тэкстаў.

Вывучыўшы паходжанне слова, вымаўленне, напісанне, яго значэнне, ажыўляем слова ў структуры словазлучэнняў, сказаў, невялікага тэксту. Злучаем слова з пэўнай маўленчай сітуацыяй. Заданне – не проста пазнаёміць дзяцей з новым словам, яго лексічным значэннем, але і зрабіць яго аб'ектам назірання, аналізу, улічваючы яго этымалогію. Каб дамагчыся гэтага, перш за ўсё разам з дзецьмі высвятляецца, якім можа быць слова. (*Жывым, трапяткім, пяшчотным, прыгожым, спяваючым, шчырым і г.д.*)

Выкарыстоўваецца эфектыўны механізм канструявання ўнутранага і вонкавага бакоў мовы – прыём «слова – магніт».

Уяўляюць дзеці слова як іжывую істоту, якая здольна, як і чалавек цешыцца, журыцца, быць добрым ці злым і падступным. Адрозніваць добрыя і злыя словы дапамагае іх сэнс. Лексічнае значэнне слова знаходзіцца у тлумачальным слоўніку. Добрыя словы адзначаюцца знакам «+», злыя знакам «-»: вымавіць слова «сонца»; вызначыць, добрае яно ці злое; уявіць, што гэта слова выступае ў якасці магніта; назваць словы, якія здольныя прыцягвацца да дадзенага слова (па прынцыпу: добрае цягнецца да добрага).

Варыянт выканання задання. Слова сонейка (+): *сонечны дзень, блакітнае неба, птушачкі, матылька, звонкія песні, радасць, лясная паляна, цяпло, дзеці, гульні.*

У кожнага свае варыянты. А ў цэлым адбываецца міжвольнае нарошчванне лексікі, матываванае унутранымі разумовымі асацыяцыямі дзіцяці.

Падабраныя словы – гэта «маўленчыя цаглінкі», з якіх можна пабудаваць цэлы будынак, г. зн. класці сваё апавяданне.

У слоў ёсць дзіўная ўласцівасць: паміж імі можна ўсталёўваць сувязі, знаходзіць нешта агульнае. Мы можам узяць два розныя словы і знайсці тое, што будзе яднаць іх. Гэты від працы называецца «Масток». Прыклад, словы кіт і неба можа з'яднаць словам блакітны. Паспрабуйце і вы знайсці такое слова-масток, якое будзе агульным для слоў чалавек і сонца, піражкі і сэрца, паварот і гутарка.

Практыкаванне «Сустрэча» праводзіцца ў форме гкльні з ролямі, выкарыстоўваюцца элементы пераўвасаблення. Адзін вучань атрымлівае малюнак з выявай сумнага кацяняці, іншы – з выявай вясёлага. Маўленчае практыкаванне пададзена ў выглядзе графічнай схемы, якая вызначае шлях дыялогу.

1) *Што цябе засмуціла?*

– *Я заблудзіўся.*

– *Я хачу есці.*

– *Я страціў сябра.*

2) *Чаму ты такі вясёлы?*

– *Атрымалася злізаць смятану.*

– *Уцёк ад злога сабакі.*

– *Атрымаў выдатную адзнаку.*

Чым часцей дзеці бяруць удзел у арганізаваным нязмушаным дыялогу, чуюць звернутую да іх мову, што абапіраецца на іх успрымманне, тым паспяховай развіваецца іх маўленне. Дзіцё ведае, пра што спытаць, ведае, як адказаць, але ў той жа час захоўвае за сабой волю выбару.

Складаная маўленчая размінка «Уяўная сітуацыя» – пераходнае практыкаванне ад дыялогу да маналога. Вывешваецца на дошцы схема-апора (профіль галавы чалавека) і малюецца ў ёй сонца, вішні: «Адгадайце, пра што я думаю? (Пра лета, пра тое, як будзеце збіраць спелыя вішні.)». «Намалойце, пра што думаеце вы. Раскажыце».

Апавяданні дзяцей: *«Я намаляваў машынку. Мне хочацца, каб яе мне падарылі. Добра, калі б яна была сіняга колеру з вялікім кузавам».*

Стварэнне маўленчых сітуацый выклікае ў дзяцей патрэбу падзяліцца сваімі думкамі, свае перажыванні яны ахвотна ажыццяўляюць у мове. Малодшых школьнікаў прыцягвае такая праца, яна нараджае натхненне, а галоўнае, з'яўляецца эфектыўным сродкам, што падахвочвае да выказвання.

Значнае месца ў сістэме працы па развіцці маўлення адводзіцца навучанню напісанню пераказаў. Найбольш эфектыўным у развіцці

складнага пісьмовага маўлення з'яўляюцца пераказы з працягам. Гэта незавершаныя тэксты, якія школьнік павінен завяршыць сам, прыдумаць развязку падзеі ці растлумачыць яе сэнс. Для працы падбіраюцца такія тэксты, пра якіх можна з большай ступенню імавернасці выказаць здагадку, што яны невядомыя дзецям, каб яны маглі стварыць свой працяг, не ведаючы арыгінала. Чытаецца тэкст, спынецца там, дзе апавяданне дасягае найвышэйшай напругі. Для завяршэння тэксту школьніку трэба самаму знайсці развязак складанага канфлікту, прыдумаць выйсце з цяжкай сітуацыі, апісаць развязку, выходзячы з логікі тэксту. А часам проста выявіць фантазію. Вучням не прапануюцца, не падказваюцца і тым больш не навязваюцца свае ідэі.

Аўтарскае завяршэнне тэксту паведамляецца класу толькі на этапе аналізу працы. Абмеркаванні дзіцячых прац робіцца сапраўднай школай культуры маўлення камунікавання. Бо дзеці вучацца выразнасці фармулёвак, уменню пераканаўча аргументаваць, уважліва слухаць адзін аднаго, (ім цікава даведацца, як аднакласнікі завяршылі апавяданне) быць гатовымі для прыняцця новых довадаў і перагляду сваіх пазіцый.

Такім чынам, у рабоце над развіццём маўлення патрэбна доўгая і карпатлівая праца як вучняў, так і настаўніка. Сістэматычная праца абавязкова прывядзе да поспеху. Мэты дасягаюцца тады, калі настаўнік сам жадае гэтага, імкнецца да іх рэалізацыі, высвятляючы магчымасці сваіх дзяцей, выяўляючы творчасць у працы.

Спіс літаратуры

1. Лукашук, М. П. Развіццё мовы вучняў пачатковых класаў / М. П. Лукашук. – Мінск, 1980. – 269 с.
2. Падгайскі, Л. П. Развіццё мовы вучняў пачатковых класаў / Л. П. Падгайскі, Я. М. Івашуціч. – Мінск, 1979. – 329 с.